

© **Кадієвська І. А., Нарядько Г. Я.**

сформувався умови, що можуть забезпечити їх реалізацію, то настає криза і в ціннісній парадигмі, і в самому суспільстві, яка призводить до ломки звичного соціокультурного середовища й до появи нового, часто невизначеного, а цей процес, як прийнято називати в наш час, є «перехідним».

Тобто, наслідком таких процесів і є поява нового суспільного устрою з одночасним вимиранням як старих суспільно-економічних відносин, так і старої ціннісної парадигми. Отже, відбуваються революційні зміни в усіх сферах життєдіяльності. Правда, революції є різні: одні відбуваються водночас, інші – тривають довгий період, проникаючи у свідомість та світогляд усіх членів соціуму. Приклади таких трансформацій уже мали місце в нашій історії, пересвідчитися в чому можна, пройшовши ретроспективний шлях у минуле нашої країни.

Ще й сьогодні в нашому суспільстві ситуація залишається досить невизначеною, нестабільною. При невизначеності соціального ладу, відсутністю чітких уявлень про перспективи на майбутнє, особливо про шляхи його досягнення, викликає турботу відсутність єдиної загальносуспільної ціннісної парадигми. Але загальносуспільне прагнення до європейських цінностей та ціннісних орієнтацій, готовність жертвувати багато чим заради Свободи, дає можливість позитивно дивитися у майбутнє України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Старовойтенко Е. Б. Жизненные отношения личности: Модели психологического развития / Е. Б. Старовойтенко. — К.: Либідь, 1992. — 216 с.
2. Авелиани С. Ш. Природа знания и ценностей / С. Ш. Авелиани. — Тбилиси: «Мецниереба», 1989. — 182 с.
3. Михальченко М. Україна доби межичасся. Близк та убозтво куртизанів / М. Михальченко, З. Самчук. — Дрогобич: Фірма «Відродження», 1998. — 288 с.
4. Столович Л. Н. Природа эстетической ценности / Л. Н. Столович. — М.: Политиздат, 1972. — 118 с.

Кадієвська Ірина Аркадіївна – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, політології, психології та права Одеської державної академії будівництва та архітектури

Нарядько Галина Яківна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

УДК: 126+301

ГЕНЕЗА СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

В роботі визначаються детермінанти формування особистості. До природних детермінант належать фізіологічні, генетичні, космічні, біосферні та географо-ландшафтні. Суспільство та культура, як засадничі складові соціального цілого, виступають соціальними детермінантами формування особистості. Виділяються три головні сфери, в яких відбувається становлення особистості: діяльність, спілкування, самосвідомість. Ці сфери об'єднує спільна риса – це процес розширення та примноження соціальних зв'язків із зовнішнім світом. З урахуванням наявних поглядів щодо структури соціальної діяльності можна виділити такі її складові: соціальні потреби, інтереси, свідомість (духовність), організація, матеріально-речові засоби, предмет, умови, результат діяльності. Всі ці елементи відіграють важливу роль в процесі соціалізації, тому також виступають як детермінанти становлення особистості.

Ключові слова: особистість, детермінанти формування особистості, духовність, соціалізація, культура.

ГЕНЕЗИС СТАНОВЛЕННЯ ЛИЧНОСТІ

В работе определяются детерминанты формирования личности. К природным детерминантам относятся физиологические, генетические, космические, биосферные и географо-ландшафтные. Общество и культура, как основные составляющие социального целого, выступают социальными детерминантами формирования личности. Выделяются три главные сферы, в которых происходит становление личности: деятельность, общение, самосознание. Эти сферы объединяет общая черта – это процесс расширения и приумножения социальных связей с окружающим миром. С учётом новых взглядов на структуру социальной деятельности можно выделить такие её составляющие: социальные потребности, интересы, сознание (духовность), организация, материально-вещественные средства, предмет, условия, результаты деятельности. Все эти элементы имеют важное значение в процессе социализации, поэтому также являются детерминантами становления личности.

Ключевые слова: личность, детерминанты формирования личности, духовность, социализация, культура.

GENESIS OF THE FORMATION OF PERSONALITY

In the work are determinants of the formation of a personality. To natural determinants include physiological, genetic, space, biosphere and geografo-landscaped. Society and culture as fundamental constituents of the social whole, advocating social determinants the formation of a personality. Are three main areas in which occurs the formation of personality: activity, companionship, self-awareness. These spheres together in common is a process of expansion and enhancement of social relations with the outside world. Taking into account the existing views on the structure of social activities can highlight the following its elements: social needs, interests, consciousness (spirituality), an organization of material-physical means, subject terms, the result of the activity. All these elements play an important role in the process of socialization, as well as act as determinants of personality.

Keywords: personality, personality determinants of the formation, spirituality, socialization, culture.

Досліджуючи природу особистості, необхідно враховувати не лише її константні якості, без яких звичайно не було б історії, а й змінні, тому необхідною умовою дослідження особистості в соціумі є такі аспекти антропології, як співвідношення соціального та природного, індивідуального та суспільного.

Враховуючи конкретно-наукові дані, якими володіє сучасна наука, можна виділити чотири взаємопов'язані та взаємообумовлені рівні розвитку особистості:

– біологічний, представлений певними генетично детермінованими, психофізіологічними задатками: природними потребами, нахилами до певного виду діяльності та поведінки, мисленням, мовленням і т. д.;

– космічний, що визначає людину як космічну істоту, частину універсуму. Такий космічний статус людини зумовлений антропним принципом, згідно з яким природа, універсум мають таке співвідношення світових констант, за якого стає принципово можливим виникнення людського життя;

– духовний, який виступає як внутрішня суб'єктивна реальність, внутрішній світ людини, його «Я». Духовність формується, на наш погляд, як взаємодія психофізіологічних та соціокультурних компонентів;

– соціальний, який включає ті якості особистості, які формуються безпосередньо в процесі її участі в житті суспільства; це такі якості, як ціннісні орієнтації, сукупність соціальних знань, вмінь, навичок і т. д., необхідних для виконання соціальних ролей.

Всі ці рівні відіграють важливу роль при аналізі особистості. Однак, на нашу думку, духовність найбільш повно виражає особистісну сутність людини. Вона є одним з основних важелів саморозвитку або самознищення особистості.

З філософських позицій природні і соціальні детермінанти формування особистості можна класифікувати як загальні, особливі й одиничні. Перші стосуються і особистості, і людини як родового поняття. Особливі зумовлюють формування різноманітних історичних, етнопонаціональних, цивілізаційних типів особистостей. Одиничні визначають унікальність та неповторність кожної окремої особистості в онтогенезі [8, с.11].

До природних детермінант формування особистості ми відносимо: фізіологічні та генетичні, космічні, біосферні та географо-ландшафтні. До фізіологічних можна віднести такі природні детермінанти, як всеїдність у харчуванні, двостатевість розмноження, порівняно тривалий доутробний та післяутробний періоди розвитку дітей, значний порівняно з іншими ссавцями період життя та інші. Життя особистості підпорядковане комплексу природних закономірностей, які є передумовою і детермінантою як її формування, так і всього подальшого повноцінного існування. Біологічний тип людини проявляється через генетичну конституцію індивідуального унікального організму, що містить як різноманітні комбінації генетичних характеристик, притаманних виду, так і результати впливу навколишнього середовища (природного та соціального).

Космічні детермінанти можна охарактеризувати як вплив космосу, а саме Сонця, планет та інших космічних тіл на людину. У філософії питання космічного впливу відображено в багатьох вченнях різних часів як нерозривний зв'язок мікрокосму (людини) та макрокосму в межах світового універсуму. В працях філософів епохи Середньовіччя Т. Кампанелли, Мірандоли, Г. Сковороди та інших ми знаходимо ці ідеї у концептуальному їх вигляді, а наприкінці XIX – I половині XX століття у філософських розвідках В. С. Соловйова, М. О. Бердяєва, П. О. Флоренського та інших.

Наукові докази впливу активності Сонця на життя на Землі вперше виявив український вчений А. А. Чижевський, яким був сформульований закон квантитативно-компенсаторної функції біосфери [10; 11].

Академік В. І. Вернадський також доводив вплив космосу на живу речовину планети Земля. Називаючи космос «космічним океаном», він говорить про потоки випромінювання «хвилі», які є «навколо нас, в нас самих, всюди і скрізь, безперервно, вічно змінюючись, збігаючись і стикаючись, ідуть випромінювання різноманітної довжини хвиль – від хвиль, довжина яких обчислюється десятимільйонними частками міліметра, до довгих, що вимірюються кілометрами» [1, с.8].

У 80-х роках XX століття вийшли самостійні роботи фізика-теоретика Д. Бома та нейрофізіолога К. Прибрама, в яких висвітлено схожі наукові концепції, згідно яких невід'ємною частиною цілісного універсуму є людина з її свідомістю, а нерозривний зв'язок між ними визначається як універсальна польова та інформаційна голограми.

Енергетичний та інформаційний вплив космосу на Землю був проаналізований російськими вченими, такими як С. М. Шургін, А. М. Обут. Узагальнили наукові та філософсько-езотипичні знання, розробивши цілісну наукову теорію впливу космосу на людину Ю. Іванов, Ю. Мізун, А. Бугаєв та інші.

Біосферні детермінанти формування людини (особистості) науково були обґрунтовані в роботах В. І. Вернадського. Термін «біосфера» вперше застосував австрійський геолог Е. Зюсс (1875), називаючи ним окрему оболонку Землі, наповнену життям. Детально вчення про біосферу розробив В. І. Вернадський. У його наукових працях термін «біосфера» вперше з'явився в 1911 р. У 1926 р. він видав книгу «Біосфера», в якій виклав вчення про біосферу як особливу сферу Землі, що включає сферу поширення живої речовини.

На відміну від географічної оболонки, яку традиційно розуміють як різноякісний природний комплекс поверхні планети, заснований на взаємодії літосфери, гідросфери, атмосфери, що впливає на живі організми, біосфера є цілісною системою, що саморозвивається і в якій вирішальну роль відіграє активність живої речовини. «Біосфера – єдина область земної кори, зайнята життям. Тільки в ній, в такому зовнішньому шарі нашої планети зосереджене життя, в ній знаходяться всі організми, завжди різкою, непрохідною межею відділені від косної матерії, що її оточує» [2, с.53]. В. І. Вернадський називає дев'ять функцій, які виконує біосфера по відношенню до живої речовини і людини зокрема: газова, киснева, окислювальна, кальцієва, відновлювальна, концентраційна функція руйнування органічних сполук, функція відновлювального розкладу органічних сполук, функція метаболізму і дихання організмів [3]. Біосфера – це «тонка плівка», в межах якої знаходиться життя, невіддільною частиною якого є і людина, а отже особистість. «В гуштині, в інтенсивності і в складності сучасного життя, – писав В. І. Вернадський, – людина практично забуває, що вона сама і все людство, від якого вона не може бути відділена, нерозривно пов'язані з біосферою – з певною частиною планети, на якій вони живуть... Стихійно людина від неї невіддільна» [4, с.299]. Такі погляди В. І. Вернадського на нерозривну єдність людини як особистості та біосфери є надзвичайно актуальними і прочитуються по-новому у зв'язку з глобальними проблемами сучасності, які мають, перш за все, антропо природу.

Про географо-ландшафтні детермінанти формування особистості висловлювались ще Демокрит, Геродот, Полібій, Ш. Монтеск'є та інші давні мислителі. Вони вважали, що соціокультурний розвиток народу будь-якої держави нерозривно пов'язаний з її географічним розташуванням. В XIX – початку XX століття концепцію географічного детермінізму розробляли А. Фергюсон Ж. А. Гобіно, І. І. Мечников та інші. Л. М. Гумільов вважав, що особливості того чи іншого етносу безпосередньо пов'язані з його географічним розташуванням, безпосередньо з наявним ландшафтом: «оскільки ландшафти землі різні, то різні й етноси» [5, с.13]. Географічне розташування має вплив не лише на формування цілих етносів, а й на формування групових та індивідуальних особливостей людини, зокрема на формування її психічної організації. Тобто людина, адаптуючись до певних географо-ландшафтних особливостей змінюється не лише ззовні біологічно (колір шкіри, волосся, очей і т. д., статура), фізіологічно (витривалість, швидкість перебігу хімічних процесів в організмі), а й психологічно (менталітет, риси характеру, темперамент, здібності і т. д.).

Про вплив географічних ландшафтів на риси психіки писав В. О. Ключевський, який показав значення образів лісу, степу й річки в російській культурі для формування психологічних рис особистості у східнослов'янських народів. М. Бердяєв зазначав, що в душі російської людини залишився потужний природний елемент, пов'язаний з неосаяжністю російської землі, безмежністю російської рівнини. Російський вчений А. М. Решетов також говорить про вплив ландшафту на ментальність народу: «...на характер голландців наклала відбиток боротьба з морем. Специфіка японського ландшафту призвичаїла японського хлібороба працювати старанно, ретельно і дуже напружено протягом усього року, що має вияв і в ставленні японців до сучасних занять» [9, с.71]. Дані наукові розвідки підтверджуються і в працях С. Єрмакова, який досліджував зміну психологічного статусу в результаті зміни географічного положення особистості. Згідно його поглядів людина, яка переїжджає на нове місце, «має пройти певний період адаптації – як до фізико-географічних умов навколишнього середовища, так і до енергетичного поля домінуючого етносу. Пристосування... неминуче потягне за собою зміну психологічного статусу, а може, що й глибші зміни...» [6, с.274-285].

До соціальних детермінант формування особистості ми відносимо суспільство та культуру.

Під культурою, спираючись на її тлумачення низкою українських філософів, таких як В. П. Іванов, В. П. Козловський, Є. К. Бистрицький, С. П. Пролєєв, В. А. Малахов, ми розуміємо субстанцію відтворення людства в цілому і кожного окремого індивіда зокрема. До внутрішньо культурних детермінант формування особистості ми відносимо інтеріоризацію накопичених в

історії культури знань, цінностей та ідеалів.

Соціокультурна детермінація особистості здійснюється шляхом соціалізації індивіда.

В сучасних умовах, особливо в розвинених країнах, особистість, або соціальна група, виступає не лише об'єктом соціалізації, але й суб'єктом. Тому активність, самодіяльність індивіда впливає на вибір цінностей та цілей, запропонованих їй суспільством, відіграє на сьогодні вирішальну роль у формуванні особистості. В цьому ракурсі можна говорити, що сучасна людина більш схильна до самоконструювання, однак, процеси соціалізації, на нашу думку, продовжують відігравати певну роль в процесі становлення особистості, особливо це стосується пострадянських країн.

На відміну від З. Баумана, такі сучасні мислителі як П. Бергер, Т. Лукман, Р. Інглехарт та інші не лише не применшують значення соціалізації в процесі становлення особистості, а й доводять, що саме його зміст та умови визначають глобальну ціннісну трансформацію (Р. Інглехарт). Отже, розуміння соціалізації змінилось в сторону підвищення активності, самодіяльності, самостійності суб'єкта, що соціалізується, його самоактуалізації, відмовою від традиційних форм соціабельності.

Особистістю не народжуються, а стають. Отже, соціалізація за своїм змістом – це процес становлення особистості, який розпочинається з перших хвилин життя людини. Традиційно виділяють три головні сфери, в яких відбувається становлення особистості: діяльність, спілкування, самосвідомість. Ці сфери об'єднує спільна риса – це процес розширення та примноження соціальних зв'язків із зовнішнім світом. Щодо першої сфери становлення особистості, діяльності, то індивід, протягом усього процесу соціалізації має справу з розширенням «каталогу» діяльності, тобто освоєнням нових видів діяльності. Відбувається процес розширення можливостей індивіда як суб'єкта діяльності. Розширення спілкування, як другої сфери становлення особистості, відбувається в процесі примноження контактів людини з іншими людьми, специфічних в кожен період соціалізації. Під час цього процесу відбувається перехід від монологічного до діалогічного, децентрація (вміння орієнтуватися на партнера, більш точне його сприйняття). Щодо третьої сфери становлення особистості, самосвідомості говорив ще Кон, який розглядав його як становлення в людині образу його Я. Образ свого Я – це розуміння особистістю себе в якості певної цілісності, у визначенні власної ідентичності. «Самосвідомість, не заснована на реальній діяльності, що виключає її як «зовнішню», неодмінно заходить в глухий кут, стає «порожнім поняттям» [7, с.78].

Стадії соціалізації почали розглядатись в системі психологічного знання, починаючи з Фрейда, який був одним із перших, хто почав детально розглядати період дитинства, як важливий період процесу становлення особистості. Сучасні вчені датують початок соціалізації періодом раннього дитинства, а точніше народженням. Традиційно виділяють такі періоди соціалізації: дитинство, отрочество, юність. Виходячи з цієї періодизації О. О. Андрєєнкова та Я. І. Гілінський основу для класифікації стадій вбачають у відношенні до трудової діяльності. Вони виділяють дотрудову, трудову та післятрудова стадії соціалізації.

Дотрудова стадія соціалізації – це період життя людини від народження до початку трудової діяльності. В свою чергу цей період умовно можна поділити на два підперіоди: 1) рання соціалізація – це період від народження дитини до вступу її в школу; традиційно цей період називається раннім дитинством; 2) період навчання – це етап навчання в школі, що включає весь період юності. Щодо навчання в середніх та вищих навчальних закладах, єдиної точки зору у науковців з приводу цього питання не склалося. Отже, будемо вважати цей період перехідною стадією, яку треба розглядати індивідуально відносно кожного окремого індивіда.

Трудовий період представляє собою час трудової діяльності людини. Особливістю цього періоду є те, що людина не лише засвоює соціальний досвід, але й відтворює його. Включення трудової стадії в процес соціалізації набуває особливого значення у зв'язку з ідеями щодо безперервної освіти та актуалізацією досліджень з акмеології – науки про зрілий вік.

Післятрудова стадія – це період зрілості. В сучасній науці цей період визиває велику зацікавленість у зв'язку з тим, що похилий вік починає займати значне місце в структурі народонаселення. Значний розвиток отримали такі науки, як геронтологія та геріатрія. На захист того, що післятрудова стадія в процесі соціалізації існує, висловлюється і Л. Еріксон, який називає цей період «мудрість», як завершальний етап становлення ідентичності. Процес соціалізації на всіх її етапах здійснюється або безпосередньо через суспільство, або через групи, які отримали назву «Соціальні інститути». Спираючись на періодизацію процесу соціалізації відповідно до трудової діяльності, можна виділити наступні соціальні інститути: а) дотрудовий період – це сім'я, дошкільні дитячі заклади, шкільні та позашкільні дитячі заклади. Роль сім'ї як інституту соціалізації залежить безпосередньо від типу суспільства, від його традицій та культурних норм. І незважаючи на те, що в сучасних родинях сім'я займає не ті позиції, які вона мала в традиційних суспільствах через збільшення числа неповних сімей, зайнятість як батька, так і матері на роботі, зменшення традиційної лідерської позиції батька у сім'ї та інші чинники, її роль у процесі соціалізації залишається вагомим. Школа та позашкільні навчально-виховні дитячі заклади, перш за все, забезпечують освіту, яка виступає важливим елементом соціалізації. Вона розширює можливості дитини в плані спілкування як з дорослими, так і з однолітками, формує основи громадянськості дитини. б) Трудовий період – перевага надається трудовому колективу як інституту соціалізації. Вибір професії, на нашу думку, є першочерговою задачею, головним критерієм при виборі якої є «спорідненість» (за Г. Сковородою), адже від цього буде залежати успішність соціалізації людини як особистості). Післятрудова стадія – це в основному суспільні організації, членами яких здебільшого є пенсіонери. Слід зазначити, що в науковій літературі немає ґрунтовних розробок щодо соціальних інститутів на цьому періоді соціалізації. Звісно, названі інститути виконують набагато більшу кількість функцій, а не тільки функцію передачі соціального досвіду. Ми звернули увагу саме на цей аспект через те, що саме ця функція була предметом нашого розгляду.

Отже, соціальна діяльність є важливим детермінантом становлення особистості. З урахуванням наявних поглядів щодо структури соціальної діяльності можна виділити такі її складові: соціальні потреби, інтереси, свідомість (духовність), організація, матеріально-речові засоби, предмет, умови, результат діяльності. Всі ці елементи відіграють важливу роль у процесі соціалізації, тому також виступають як детермінанти становлення особистості.

Потреби виступають генетично вихідним фактором діяльності особистості.

Більшість сучасних вчених погоджуються з думкою про те, що духовність є найважливішою якістю особистості, яка визначає всі елементи системи діяльності. Вчені різних галузей при визначенні поняття «духовність» акцентують увагу на окремих її аспектах, однак всіх їх об'єднує розуміння духовності як орієнтації особистості на вищі вічні неперехідні моральні цінності, які не суперечать релігійним настановам. Проаналізувавши значну наукову літературу, можна назвати духовною такою особистістю, якій властиві наступні риси:

- високі естетичні уявлення та почуття, наукові знання, прагнення до постійного їх удосконалення, прогресивні політичні ідеї;
- доброта, совість, честь, гідність, обов'язок, відповідальність, справедливість;
- правдивість, щирість, відвертість;
- повага до старших, взаємодопомога.

На формування духовності має вплив весь спектр життєвих процесів, у які включена особистість з моменту її народження. Саме духовність дає можливість особистості долати природні механізми. Про це, наприклад, свідчить таке явище як патріотизм, який в певних ситуаціях здатен заглушити природний інстинкт самозбереження. Саме духовність є однією з особливостей людини як особистості, що відрізняє її від іншої живої природи.

Слід ще раз наголосити на тому, що, на наш погляд, процес формування людини як особистості, а отже і її соціалізація, продовжується все життя та оформлюється в певну

відносну завершеність в період зрілості.

Розглядаючи природні та соціальні детермінанти формування особистості, слід наголосити на їх умовному поділі, нерозривності та взаємозв'язках. На користь цього твердження говорять безліч фактів. Саме явище соціального властиве не лише людині. Воно простежується в організації життя багатьох тварин, таких як бджоли, птахи, ссавці, багатьох приматів. Як зазначає Є. Н. Попов та інші науковці, соціальність є вища форма організації діяльності природних сил. Завдяки природним джерелам (їжі, природним корисним копалинам та енергіям, матеріальним речам та системам) можливе взагалі життя, зокрема соціальне життя особистості. Володіння мовою та мовленням є характерним саме для людини завдяки генетичній конструкції людини. З іншого боку здатність говоріння набувається людиною не лише завдяки задаткам, а й безпосередньої участі соціальних груп. Расовий поділ людей, як природної істоти, не залежить від суспільних умов, але має вплив на все суспільне життя (політичне, економічне, культурне і т. д.).

Отже, природні детермінанти виступають базою, завдяки якій людина набуває статусу соціальної істоти. Особистість розвивається з біологічного організму завдяки різного рівня та видів впливу соціального та культурного досвіду. При розгляді людської природи слід виходити з того, що особистість за власною генезою є космобіопсихосоціокультурним утворенням, а за своїм походженням обумовлена соціумом. Саме в суспільстві людина здійснюється як особистість, роблячи внесок в історію суспільства, змінюючи систему суспільних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера / В. И. Вернадский. — М. : Наука, 1989. — 262 с.
2. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера: монография / В. И. Вернадский. — М.: Рольф, 2002. — 576 с.
3. Вернадский В. И. Проблемы биогеохимии / В. И. Вернадский. — М. : Наука, 1980. — 320 с.
4. Вернадский В. И. Химическое строение биосферы Земли и её окружения / В. И. Вернадский. — М. : Наука, 1987. — 340 с.
5. Гумилев Л. Н. География этноса и исторический период / Л. Н. Гумилев. — Л.: Наука, Лен. отд-ние, 1990. — 280 с.
6. Ермаков С. Расовые архетипы, этническая психология и окружающая среда / С. Ермаков // Расовый смысл Русской идеи. Выпуск 1. — М. : Белые альфы, 2000. — С. 274-285.
7. Кон И. С. Социология личности / И. С. Кон. — М. : Политиздат, 1967. — 382 с.
8. Ларцев В. С. Соціоприродні детермінанти формування особистості / В. С. Ларцев // Філософія, культура, життя: Міжнародний збірник наукових праць. — 2001. — № 13. — С. 11-29.
9. Решетов А. М. Этнопсихология и смежные науки / А. М. Решетов // Советская этнография. — 1983. — № 4. — С. 68-75.
10. Чижевский А. А. Земная луна солнечных бур / А. А. Чижевский. — М.: Мысль, 1976. — 366 с.
11. Чижевский А. А. Эпидемические катастрофы и периодическая деятельность Солнца / А. А. Чижевский. — М. : Госиздат, 1930. — 176 с.